

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дев'ятнадцяте століття, зважаючи на особливості суспільно-політичного розвитку європейських країн у цей період, мало чітко виражений характер «епохи національностей». Зокрема, саме воно визначило нівелювання пріоритетності феодально-династичного принципу державотворення, на зміну якому поступово прийшла ідея національної консолідації. Прискорений демонтаж традиційно-побутового укладу європейського життя, що докорінно змінив обличчя Старого й Нового Світу, відбувався під впливом революційних та воєнних подій. Паралельно з цим спостерігався процес руйнації усталених світоглядних моделей, трансформації державних кордонів, формування нових геополітичних пріоритетів. Утім, саме усвідомлення пересічними людьми необхідності відстоювання не лише власних соціально-економічних інтересів, а й поєднання їх з етнопатриотичними гаслами, не залишило жодного шансу старим формам суспільного життя та законсервованій у рамки традиційного клерикалізму духовній «стабільності». Усе це поєднувалося (а багато у чому й визначалося) з розвитком буржуазних економічних відносин, насамперед в Англії та Франції, поступом просвітницької ідеології. Уперше не привілейовані верстви, не аристократія, а народ (в якісно новому «оформленні») став основним рушієм історичних процесів. В європейському повітрі витав «дух нації», якому одні давали містичну, інші — раціоналістичну інтерпретацію.

Першим тектонічним поштовхом до вказаних змін стала Декларація незалежності США (1776 р.), а ім'я її автора — Бенджаміна Франкліна — символізувало прагнення до визволення від зовнішнього гніту, до республіканізму. Повалення невдовзі після цього монархії у Франції стало відправною точкою нової історії Європи, започаткувавши «каскад біфуркацій». Маючи неоднозначні наслідки та спричинивши, у першу чергу, перехід від консервативного абсолютистського порядку до радикального республіканського хаосу (хрестоматійне підтвердження — якобінський терор), вона породила нові духовні пошуки, піднесення релігійних настроїв, світоглядну еволюцію. Розчарування у практичній життєздатності ідей просвітителів та інтелектуальному раціоналізмі супроводжувалося популяризацією суто національних гасел. Однак «згасаючі рефлексії підкорення» (соціологічна концепція революції Пітирима Сорокіна) «старій» легітимній владі отримали нове дихання вже після приходу до влади Наполеона Бонапарта, який, унормувавши їх, підкріпив новими: підкорення новій буржуазії, новій аристократії та ін.¹

У механізм перебігу описаних подій було включено й українські землі. Багатопланова динаміка тогочасних військово-політичних, соціально-економічних та етноконфесійних процесів, зважаючи на їх широкий геостратегічний контекст, обумовлювала досить прискорене поширення й на частину тогочасної Російської імперії. По суті, будучи важливим сегментом європейського про-

стору, територія України (вкотре і не в останнє) стала ареною зіткнення інтересів декількох держав, що використовували всі наявні засоби в боротьбі за їх практичне забезпечення. Однак при цьому також варто враховувати вплив об'єктивного фактора ліквідації української державності наприкінці XVIII ст., що формувало ґрунт для боротьби за право на самовизначення. Потрібно вказати, що саме події 1812 р. (в історіографії закріпився погляд на них як «Вітчизняну війну»²), з одного боку, зняли з порядку денного це питання (адже на першому місці перебувала боротьба за «царя та Вітчизну»), а з іншого — стали каталізатором подальшого поширення суспільно-політичних рухів у Російській імперії (перш за все декабристського).

Наполеонівські війни мали величезний вплив на українську еліту. Свіжий погляд революційних ідей, утілених, серед іншого, у правових нормах (кодекс Наполеона), сприяли формуванню нового політичного та інтелектуального клімату. В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії, за визначенням Я. Грицака, «мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, з іншого, — пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання вирости російські масони і декабристи, українські автономісти та білоруські будителі»³. Додамо, що складовою цього процесу було ідейне та загалом світоглядне «розкріпачення» широких громадських кіл. По суті, у цьому і криється історичне підґрунтя для твердження про те, що здобувши перемогу у війні з Наполеоном Російська імперія до певної міри виявилася сама підкореною в ідеологічному контексті. Справді, побачивши на власні очі рівень життя у західноєвропейських країнах, учасники закордонного походу російської армії 1813–1814 рр. логічно піддали сумніву морально-етичну доцільність та обґрунтованість системи кріпацтва, усвідомили право (від народження) на вільне господарювання тощо. Ідеї «Liberté, Égalité, Fraternité», навіть без глибокого розуміння їх змісту, сприймалися як офіцерами, так і пересічними солдатами. Саме тому, аналізуючи вплив іноземного вторгнення на тогочасне російське суспільство, революційний демократ В. Белінський писав: «12-й рік, що струсонув усю Росію з кінця в кінець, пробудив її сплячі сили та відкрив у ній нові, доти невідомі джерела сил [...] порушив народну свідомість і народну гордість, і всім цим сприяв зародженню публічності, як початку громадської думки; крім того, 12-й рік завдав потужного удару по відсталій старовині й став початком небувалого політичного самоусвідомлення народних мас»⁴.

Водночас перемога Російської імперії у війні з Наполеоном (досягнута в результаті колосальних зусиль і концентрації людських ресурсів), означена включенням її в орбіту європейської політики та загалом до числа провідних світових держав, сприяла «консерватизації» влади. Це яскраво проявилось, перш за все, у період останнього десятиліття (1815–1825 рр.) правління Олександра I, справедливо названого історіографами реакційним. Хоча вже сам факт перемоги Російської імперії, де панували принизливі для людства кріпосницькі відносини, над буржуазною Францією слід характеризувати як «історичний парадокс»⁵.

Нещодавнє відзначення ювілею 200-річчя війни 1812 р. спричинило підвищення дослідницького інтересу до вказаних подій. Однак незважаючи на їх хронологічну віддаленість у сучасній історіографії й на сьогоднішній день можна зустріти різні погляди стосовно ряду основоположних питань, перш за все щодо визначення співвідношення чисельності Великої армії Наполеона і збройних сил Російської армії та з'ясування переможця в Бородинській битві. В останньому випадку доцільно вказати на декілька критеріїв аналізу: традиційний підрахунок втрат сторін, морально-психологічні наслідки, «стратегічність» планів М. Кутузова. Не припиняються дискусії й щодо причин неуспішності російської кампанії імператора французів. Вирішення цього питання досить часто маскується під узагальненим (однак беззаперечним) комплексним впливом багатьох факторів (героїзм солдатів російської армії і талант полководців, партизанська війна, кліматичні умови, використання тактики випаленої землі та ін.).

Незважаючи на понад 200-річну віддаленість подій 1812 р., сучасна українська історична наука у XXI ст. виходить за рамки статичності щодо вивчення окремих аспектів французько-російської війни. Так, вагомим, на наш погляд, видається остаточне спростування «міфу» (створеного Н. Полонською-Василенко) про поділ української громадськості на два табори, один з яких (автономісти) не приховував надій на допомогу Наполеона в боротьбі за національні права. Характерно, що окремі випадки, описані дослідницею для доведення своєї тези, беззмінно «кочували» від одного історика до іншого. Твердження про існування серед елітарних прошарків «Малоросії» зовнішньополітичної орієнтації на пошук підтримки з боку Наполеона досить обґрунтовано, на основі французьких джерел, спростував В. Ададуров. Його контраргументи щодо «хрестоматійних» випадків проголошення тостів В. Лукашевичем чи Я. Мочуговським за здоров'я Наполеона стосувалися доведення того, що описані події мали місце під час війни четвертої коаліції проти Наполеона (1806–1807 рр.), яка «проходила за межами Російської імперії й не загрожувала руйнуванням маєтностей згаданих дворян»⁶. Що стосується участі українців у війні 1812 р. на боці Наполеона, то дослідник, знову ж таки посилаючись на французькі джерела, вказує лише на одного (!) козака, якого напередодні кампанії найняв у Парижі маршал Н. Удіно. Українець супроводжував останнього як кур'єр і перекладач у боях під Полоцьком, у Смоленську, під час переправи через Березину. Пізніше, у зв'язку з обмороженням ніг, козак відмовився продовжувати відступ із почтом французького маршала, воліючи померти ближче до рідного краю, ніж на чужині⁷.

На основі цього можна зробити висновок про перспективність та доцільність переосмислення окремих сюжетних векторів «українських аспектів» історії походу Наполеона в Російську імперію із найширшим залученням іноземних, раніше невідомих, джерел. У рамках дедалі популярніших напрямів розвитку історичної науки доцільно поглянути на повсякденні та соціально-психологічні аспекти подій 1812 р. До цього додамо й необхідність ґрунтовного вивчення бойового шляху українських козацьких формувань. При цьому слід звернути

увагу на поширення в дореволюційній літературі, з подачі І. Павловського, твердження про те, що «козацькому малоросійському ополченню не довелося брати участь у воєнних діях 1812 р.»⁸. Від того часу, за великим рахунком, так і не було створено спеціального монографічного дослідження, присвяченого відповідній проблемі. Відтак найбільш ґрунтовною розвідкою з цього напрямку вважається стаття радянського історика Б.С. Абалихіна 1962 р.⁹

Загалом, необхідно зауважити, що дослідницький інтерес до такої знакової події, як війна з Наполеоном 1812 р., не повинен зростати лише з наближенням ювілейних дат чи необхідністю проведення ідеологічної обробки населення (як це було в 1830–1831, 1853–1856, 1863–1864, 1904–1905, 1914–1918, 1941–1945 рр.). У цьому випадку можна провести паралелі з загальносистемним законом послідовного проходження фаз розвитку, ігнорування якого порушує еволюційний поступ історичної науки, штовхаючи її на шлях спроб і помилок.

О.П. Ресніт

---

¹ Сорокин П. Социология революции. — М., 2005. — С. 85–86.

² Одним із перших, хто обґрунтував доцільність використання цього терміна був Ф. Глінка: Глінка Ф.Н. О необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 года // Глінка Ф.Н. Письма к другу. — СПб, 1816.

³ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української ідеї нації XIX–XX ст. — К., 1996. — С. 29.

⁴ Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. — Т. XII / Под ред. С.А. Венгерова. — М., 1926. — С. 88–89.

⁵ Безотосный В.М. Кампания 1812 года // Отечественная война 1812 года: Энциклопедия. — М., 2004. — С. 11.

⁶ Див.: Ададуров В.В. Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал. — 2012. — № 5. — С. 177–187.

⁷ Там само. — С. 182.

⁸ Павловский И. Участие И.П. Котляревского в формировании малороссийских казачьих полков в 1812 г. // Киевская старина. — К., 1905. — Т. LXXXIX (июнь). — С. 320.

⁹ Абалихин Б.С. Украинское ополчение 1812 г. // Исторические записки. — М., 1962. — Т. 72. — С. 87–118.